
Helena Ostrowicka

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz, Polska

Postfoucaultowskie ujęcia *gouvernementalité*: perspektywa badawcza i strategie analityczne w badaniach społecznych

What is considered in the article are the post-Foucauldian studies of the *gouvernementalité* and their methodologies as viewed in two aspects: the research perspective and analytical strategies. Consequently, the article consists of two main parts. In the first part, the *gouvernementalité* is discussed as a characteristic research perspective, which assumes a close relation between power transformation and knowledge development. Thus, the general aim of the studies in that perspective is pursuing the relations between the formations of knowledge, power, and subject. In the second part of the article, two analytical strategies, used in the empirical research of the *gouvernementalité* are indicated: the ethnographical one and the dispositive one. The researchers' preferences for the categories of the analysis of the *gouvernementalité* practices are adopted as the basis for the distinction between the two. At the end of the article, the author puts forward her own proposal for a theoretical / analytical research model in the dispositif strategy.

Keywords: *gouvernementalité*, post-Foucauldian methodology, analytical strategies, ethnography, dispositif

Wprowadzenie

Kierunki rozwoju Foucaultowskich idei na gruncie nauk społecznych są swoistym fenomenem. Wielowątkowe piarstwo francuskiego filozofa sprawia, że odkrywamy w nim kantystę, krytycznego etnosocjologa, nietzscheańskiego genealoga, hi-

storyka systemów myśli, materialistę, epistemologa społecznego, kryptofeministę, poststrukturalistę czy wreszcie pedagoga¹. W odniesieniu do idei *gouvernementalite* bez wątpienia na procesy recepcji złożyły się tempo i efekty transkrypcji, a następnie przekłady wykładów francuskiego filozofa w Collège de France, podczas których pojęcie to ulegało systematycznemu opracowywaniu. Jak dotychczas, w polskich tłumaczeniach możemy zidentyfikować kilka wersji przekładu francuskiego terminu jako „rządomyślności”, „urządzenia”, „rządowości”, „racjonalności rządzenia”, które w pewnym sensie oddają również pojemność znaczeniową Foucaultowskiego pojęcia i niuanse obecne w jego kolejnych interpretacjach².

W artykule mowa będzie o **postfoucaultowskiej** ekspresji badań nawiązujących do idei urządzania. Tym samym celowo ograniczam szczegółowe odniesienia do wykładów Foucaulta na rzecz koncentracji wywodu na tym, co zyskało już miano perspektywy „post”. Na marginesie warto dodać, że prefiks „post” może oznaczać kolejny krok, konieczne następstwo, logiczną kontynuację lub zaprzeczenie, przeciwieństwo i antytezę, czego przykładem są niektóre interpretacje postmodernizmu jako nurtu podważającego dorobek ery modernizmu i myśli nowoczesnej³. W przypadku poglądów i badań nazywanych postfoucaultowskimi sprawa nie jest – jak dotąd – tak niejednoznaczna. Dookreślenie „post” zyskują te nurty i perspektywy rozwijane „po Foucaulcie”, które mimo czerpania z pojęć i kategorii wprowadzonych przez francuskiego filozofa, w dużej mierze sięgają do interpretacji kolejnego pokolenia „foucaultystów”, komentatorów i tłumaczy. Co więcej, rozwijają abstrakcyjne filozoficzne idee w obszarach dalekich od bezpośrednich zainteresowań Foucaulta, przenosząc je w nowe konteksty teoretyczne i metodologie wypracowane w ramach badań polityk społecznych, edukacji, kryminologii czy służby zdrowia⁴. W debacie na temat idei urządzania wyraźne są krytyczne rekonstrukcje wykładów Foucaulta w odniesieniu do współczesnych problemów emancypacji, obywatelskości, demokracji czy bezpieczeństwa dzisiejszych społe-

¹ O tym w odniesieniu do badań edukacyjnych piszą m.in. M. Peters, T. Besley, S. Ball (zob. M. Peters, A.C. Besley, M. Olssen, S. Maurer, S. Weber (red.), *Governmentality studies in education*, Sense, Rotterdam-Boston-Taipei 2009; S. Ball, *Foucault as Educator*, Springer, Londyn 2017). Zobacz spis literatury polsko-, angielsko- i niemieckojęzycznej z recepcji idei Foucaultowskich w badaniach edukacyjnych w aneksie załączonym do monografii: H. Ostrowicka, *Przemysleć z Michielem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży. Dyspozytyw i urządzanie*, Impuls, Kraków 2015 (2017 wyd. II).

² Szerzej piszę o tym w: H. Ostrowicka, *Przemysleć z Michielem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży*, dz. cyt.

³ S. Hicks, *Zrozumieć postmodernizm. Sceptycyzm i socjalizm od Rousseau do Foucaulta*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2016.

⁴ Dla przykładu: D. Garland, *Governmentality and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology*, „Theoretical Criminology” 1997, nr 1; M. Dean, *Governmentality: power and rule in modern society*, Sage, London 1999; U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (red.), *Governmentality: current issues and future challenges*, Routledge, New York 2011; K. McKee, *Post-Foucauldian governmentality: what does it offer critical social policy analysis?*, „Critical Social Policy” 2009, nr 29.

czeństw⁵. Do przenoszenia idei *gouvernementalité* poza kontekst historyczny i jej różnych interpretacji przyczynił się sam autor, posługując się tym pojęciem w kilku znaczeniach. W wykładzie z 1 lutego 1978 roku „urządzenie” zdefiniował francuski filozof tymi słowami:

Po pierwsze [urządzenie to] zbiór instytucji, procedur, analiz, refleksji i taktyk umożliwiających sprawowanie owej specyficznej i bardzo złożonej formy władzy nakierowanej przede wszystkim na populację, władzy opierającej się na ekonomii politycznej jako pewnej formie wiedzy i posługującej się zasadniczo urządzeniami [dyspozytywami] bezpieczeństwa. Po drugie, „urządzenie” oznacza dla mnie pewną linię siły, która – w społeczeństwach zachodnich – od dawna i wciąż prowadzi do dominacji tej formy władzy, która można by nazwać „rządzeniem”, nad wszelkimi innymi formami, zwłaszcza nad władzą suwerenną i dyscypliną. Owa linia siły sama przyczyniła się do rozwoju wielu specyficznych technologii rządzenia, a także specyficznych postaci wiedzy. I wreszcie, sądzę również, że przez „urządzenie” należy rozumieć proces albo raczej wynik procesu, za sprawą którego średniowieczne państwo sprawiedliwości, w XV i XVI wieku przekształcone w państwo administracyjne, zostaje następnie, krok po kroku, poddane *zasadzie rządów*⁶.

Już w tej rozbudowanej definicji widzimy, że idea urządzania odsyła do kolejnych ważnych pojęć: populacji, dyspozytywu bezpieczeństwa, władzy suwerennej, dyscypliny, wiedzy i rządzenia, które razem, ale i niezależnie od koncepcji *gouvernementalité* spotkały się z zainteresowaniem badaczy postfoucaultowskich. Narzędzi do opisu i wyjaśniania owych złożonych procesów poznawczych, społecznych i kulturowych (od)czytań dostarczają, m.in. literaturoznawcze teorie recepcji i interpretacji, socjologia i filozofia nauki czy wreszcie, w przypadku autora tłumaczonego na wiele języków – teorie przekładu. Tym samym każdy spór o to, co tak „naprawdę” miał na myśli Foucault i kto go najlepiej rozumie pozostaje niekonkluzywny, a udział w nim – poza obszarem moich zainteresowań.

Zdecydowanie bardziej satysfakcjonujące poznawczo są, w moim przekonaniu, identyfikacja i śledzenie kierunków rozwoju kategorii oraz linii recepcji źródłowych idei. Jednym z nich są na przykład różnice w interpretacji roli i miejsca państwa w koncepcji urządzania. Bob Jessop zwraca uwagę na specyfikę recepcji w obszarze anglosaskim, stwierdzając, że to, co zostało nazwane przez Grahama Burchella, Colina Gordona i Petera Millera „efektem Foucaulta” i nurt „studiów nad urządzaniem” (*governmentality studies*) ukazuje konsekwencje selektywnych

⁵ Np. B. Cruikshank, *The Will to Empower: democratic citizens and other subjects*, Cornell University Press, Ithaca and London 1999; M. Czyżewski, E. Marynowicz-Hetka, G. Woroniecka (red.), *Pedagogizacja życia społecznego*, „Societas/Communitas” 2013, nr 2; P. McIlvenny, J. Zhukova Klausen, L. Bang Lindegaard (red.), *Studies of Discourse and Governmentality: New perspectives and methods*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia 2016.

⁶ M. Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, PWN, Warszawa 2010, s. 127.

interpretacji wykładów francuskiego myśliciela, dominujących w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Australii i Wielkiej Brytanii. Dla foucaultystów, takich jak Nikolas Rose i Peter Miller urządzenie zakłada redukcję roli państwa jako decydenta i głównego aktora politycznego, decentrację władzy, jej rozproszenie w wielość procesów, racjonalności oraz technik rządzenia „na dystans”⁷. Z kolei inni badacze dostrzegają w wykładach w Collège de France przede wszystkim zwiększone zainteresowanie Foucaulta procesami w skali makro, zjawiskami „kolonizowania” przez państwo stosunków władzy i stwarzania pewnego rodzaju „meta-siły”, która warunkuje swoje własne funkcjonowanie. Jak podkreśla Jessop, badania „sztuki rządzenia” nie muszą ograniczać się do mikrofizyki władzy, ani też jej nie uprzywilejowują. Podejście Foucaulta może z powodzeniem zostać zastosowane do badań makro: państwa, społeczeństwa obywatelskiego czy relacji państwo-gospodarka, tak samo owocnie jak do analiz na poziomie interakcji międzyludzkich, poszczególnych organizacji lub instytucji⁸.

Niezależnie jednak od punktu ciężkości w każdym badanym przypadku tym, co charakteryzuje ideę *gouvernementalité* jest perspektywa badawcza, w której procedury rządzenia nie są definiowane poprzez ich zakres. Badania urządzania prowadzą do „rozszyfrowania” relacji władzy ważnych dla całej skali (makro- i mikrowładzy), niezależnie od jej wielkości. Innymi słowy – jak podkreśla Foucault – analiza opisywana w kategoriach urządzania nie jest kwestią skali czy dziedziny, lecz kwestią punktu widzenia. W *Narodzinach biopolityki* stwierdza, że to, co nazywa urządzaniem wyznacza możliwe ramy analizy relacji władzy. Różnice między analizą mikrowładz i procedur urządzania wynikają z przyjęcia określonej perspektywy i metody badawczej⁹. Tym, co jest dla niej charakterystyczne, to ujęcie transformacji władzy i zmian politycznych w ścisłym powiązaniu z epistemologią i rozwojem wiedzy, zwłaszcza w obszarze nauk humanistycznych wraz z wypracowywanymi w ich ramach koncepcjami człowieka i jego miejsca w świecie.

Celem podjętych tu rozważań będzie w pierwszym kroku ukazanie tej charakterystycznej perspektywy badawczej, a następnie wyeksponowanie różnych strategii analitycznych rozwijanych w empirycznych postfoucaultowskich badaniach urządzania. Strategie te nie stanowią zamkniętego i wystandaryzowanego zbioru metod badawczych, lecz mówią o preferencjach w zakresie wyboru kategorii do analizy *gouvernementalité* w różnych odśtonach.

⁷ B. Jessop, *Constituting Another Foucault Effect. Foucault on States and Statecraft*, [w:] *Governmentality: current issues and future challenges*, dz. cyt.; N. Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, Routledge, London-New York 1990; N. Rose, P. Miller, *Political Power beyond the State: Problematics of Government*, „British Journal of Sociology” 1992, nr 43, s. 2.

⁸ B. Jessop, *Constituting Another Foucault Effect. Foucault on States and Statecraft*, dz. cyt.

⁹ M. Foucault, *Narodziny biopolityki*, PWN, Warszawa 2011.

Urządzanie jako perspektywa badawcza

W debacie na temat koncepcji urządzania charakterystyczna jest, jak już wspomniano, jej interdyscyplinarność. Rozprawy wykorzystujące to pojęcie są doskonałym przykładem przekraczania granic tradycyjnych dyscyplin w imię koncentracji na problemie badawczym. Mówiąc o urządzaniu jako o **perspektywie badawczej**, mam na myśli określone epistemologiczne i teoretyczne założenia na temat przedmiotu oraz celu badań. Wykłady Foucaulta na temat *gouvernementalité* są dzisiaj interpretowane i wykorzystywane dwójako: po pierwsze jako zbiór teoretycznych argumentów, założeń i twierdzeń tworzących społeczną teorię, która może być odczytywana i rozwijana tylko poprzez bezpośrednie referencje do tekstów Foucaulta; po drugie zaś jako analityczne narzędzie dla badań empirycznych nad zróżnicowanymi formami współczesnych racjonalności rządzenia, strategii kierowania i kontroli¹⁰.

W najbardziej ogólnym ujęciu, badania nad urządzaniem są skoncentrowane na poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o to, „w jaki sposób podmiot staje się problemem [do rozwiązania] w określonym historycznym momencie i do jakich rozwiązań dochodzi. Innymi słowy, nie pytają one, czym *jest* podmiot, ale jakie rodzaje wiedzy zostały uruchomione, by rozwiązać problem podmiotu i do jakich procedur się odwołują”¹¹. Zainteresowanie wiedzą (a właściwie: wiedzami w liczbie mnogiej) ujawnia epistemologiczne przesłanki dla wspólnej perspektywy badawczej, opartej na Foucaultowskiej kategorii „polityki prawdy”, immanentnego związku racjonalności i procesów wytwarzania wiedzy z władzą, jej technikami i strategiami. Badania nad urządzaniem, jak piszą Ulrich Bröckling, Susanne Krasmann i Thomas Lemke, zajmują się śledzeniem tej produktywnej władzy, która wytwarza określoną, zawsze selektywną wiedzę, tworząc definicje „problemów” i pola rządowej w nie interwencji¹². Urządzanie jako perspektywa badawcza jest zatem rozwinięciem idei wiedzy-władzy, skonkretyzowanej w trójczłonowej relacji *episteme – techné – ethos*¹³, czy inaczej mówiąc, związku rozumu urządzającego, technik rządzenia i subiektywizacji¹⁴. W pierwszym planie poszukuje się epistemicznych i technicznych aspektów rządzenia (w języku Lemkego chodziłoby o wymiary reprezentacji

¹⁰ Zob. P. McIlvenny, J. Zhukova Klausen, L. Bang Lindegaard (red.), *Studies of Discourse and Governmentality*, dz. cyt.; W. Walters, *Governmentality. Critical encounters*, Routledge, New York 2012.

¹¹ U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, *From Foucault's Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality: An Introduction*, [w:] *Governmentality: current issues and future challenges*, dz. cyt., s. 13.

¹² Tamże, s. 12.

¹³ Por. M. Dean, *Governmentality...*, dz. cyt.

¹⁴ Por. M. Simons, M. Olssen, M.A. Peters (red.), *Re-Reading Education Policies. A Handbook Studying the Policy Agenda of the 21st Century*, Sense Publishers, Rotterdam 2009, s. 66.

i interwencji¹⁵, u Rose'a to wiedza i działania¹⁶), które prowadzą do procesów obiektywizacji i „wytwarzania podmiotów”. Ponieważ urządzenie sprowadza się do „linii siły, które czynią pewne formy zachowań bardziej prawdopodobnymi niż inne”¹⁷ głównym problemem nie jest pytanie o to, na ile skuteczne są działania rządu, lecz to, w jaki sposób określona wiedza i stojące za nią argumenty uczynione zostały wiarygodnymi elementami programów rządzenia (kierowania sobą i innymi). Ujmując rzecz metaforycznie: „to, co ma podlegać tu badaniu, to prądy ciągnące ludzi w różnych kierunkach, nie zaś odległość, na jaką dają się oni im ponieść czy też sposoby używania owych prądów”¹⁸. Innymi słowy, badanie relacji między reżimami zarządzania sobą a technikami kontroli i kształtowania zachowań nie sprowadza się do analizy tego, jakie są intencje jednostek i rezultaty ich faktycznych działań. Co warto w tym miejscu podkreślić, kategoria podmiotowości nie jest utożsamiana z „realnym” podmiotem, jednostką psychofizyczną. Zamiast tego pytanie dotyczy tego, jakie formy podmiotowości są zakładane i ustanawiane w praktykach rządzenia? Jakie atrybuty, status i właściwości przypisywane są tym, którzy rządzą i tym, którzy rządzeniu podlegają? Jakich form prowadzenia oczekuje się od nich? Jak są one problematyzowane? W jaki sposób pewne jednostki i populacje „wytwarzane” są poprzez identyfikację z określonymi grupami?¹⁹

W tym zakresie ujawniają się znaczące różnice między studiami nad urządzeniem a historią idei, różnymi wariantami psychologii czy badań społecznych skoncentrowanych na indywidualnych biografiach i obrazach samego siebie²⁰. Procesy subiektywizacji postrzegane są jako realizacja określonych pozycji podmiotowych i tożsamości (obiektywizacji podmiotu) promowanych w racjonalnościach i praktykach rządzenia. Dlatego, obok wymiaru *episteme*, który dotyczy form myśli, wiedzy i racjonalności, perspektywa rządzenia podkreśla techniczny wymiar rządzenia. W wieloznacznym pojęciu techniki kryją się zarówno przedmioty, sposoby wizualizacji, sieci medialne, język, jak i procedury kierowania zachowaniem. *Techné* obejmuje zatem także procedury dyscyplinowania, normowania i normalizowania, upełnomocnienia i zapobiegania. Owe techniki nie są postrzegane jako wyraz relacji społecznych, ani też odwrotnie – społeczeństwo nie jest efektem determinujących je czynników technicznych. Chodzi tu o pewien kompleks „procesów, instrumentów, programów, kalkulacji, miar i aparatów umożliwiających tworzenie i kontrolowanie form działania, struktur preferencji i podstaw decyzji aktorów spo-

¹⁵ T. Lemke, *Eine Kritik der politischen Vernunft. Foucaults Analyse der modernen Governmentalität*, Argument, Hamburg 1997.

¹⁶ N. Rose, *Governing the Soul...*, dz. cyt.

¹⁷ U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, *From Foucault's Lectures...*, dz. cyt., s. 13.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ M. Dean, *Governmentality...*, dz. cyt.

²⁰ U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, *From Foucault's Lectures...*, dz. cyt.

łecznych w realizacji określonych celów”²¹. Techniczny aspekt rządzenia dotyczy zatem narzędzi i mechanizmów, w tym także określonej retoryki i terminologii potrzebnej do rządzenia.

Urządzanie jest dzisiaj szczególną **perspektywą badawczą**, w której uwzględniane są w badaniu trzy opisane wyżej komponenty: wiedzy, władzy i podmiotu (zob. schemat 1).

Schemat 1. Urządzanie jako perspektywa badawcza uwzględniająca wymiary wiedzy, władzy i podmiotu

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Mitchell Dean 1999, Michel Foucault 2010

Badania nad urządzaniem różnią się w zakresie silniejszej koncentracji na jednym z wybranych wymiarów. Niektóre z nich przedmiotem czynią przede wszystkim racjonalności rządzenia, wiedzę i problematyzację, ustanawianie określonych zagadnień jako kwestii „do pomyślenia”, „problemów”. Inne skupione są na analizie technik, strategii i procedur zastosowanych dla osiągnięcia celów. Jeszcze inne koncentrują się na badaniu tego, w jaki sposób są „wytwarzane” podmioty podatne na rządzenie (zarówno jednostki, jak i zbiorowości, instytucje, organizacje)²². Nie mniej jednak, w tej perspektywie poznawczej kluczową kwestią pozostaje związek sposobów rządzenia z tym, w jaki sposób jest ono racjonalizowane, a więc uwaga

²¹ Tamże, s. 12.

²² M. Simons, M. Olssen, M. Peters, M. Simons, M. Olssen, M.A. Peters (red.), *Re-Reading Education Policies...*, dz. cyt.; zob. szerzej o tym: H. Ostrowicka, *Przemysłu z Michelem Foucaultem...*, dz. cyt.

badaczy koncentruje się na polu dyskursywnym, w którym identyfikowany jest problem i jego rozwiązania (pole reprezentacji) oraz na konkretnych programach i technikach interwencji, za pomocą których jednostki i grupy są zarządzane zgodnie z ustanowionymi racjonalnościami (pole interwencji)²³. W pojęciu urządzania zawarta jest bowiem relacja między rządzeniem a „rozumem urządzającym”, która odsyła do problematyki wiedzy i praktyk dyskursywnych. Z tego punktu widzenia we współczesnych badaniach nad urządzaniem podkreśla się, iż sposób myślenia, który jest częścią rządzenia jest zakorzeniony w dyskursie²⁴.

W rezultacie, w empirycznych badaniach nad urządzaniem szczególnie eksponowane są metody skoncentrowane na analizie tekstu. Rozwój badań postfoucaultowskich doprowadził do poszukiwania nowych metodologii, łączących analizę dyskursu z etnografią i analityką dyspozytywu. Następna część poświęcona będzie analitycznym strategiom wykorzystywanym w postfoucaultowskich badaniach urządzania: etnograficznej i dyspozytywowej. Podejścia te nazywam **strategiami analitycznymi**, ponieważ dotyczą one preferencji dla konkretnych kategorii analizy badanego przedmiotu. Perspektywa etnograficzna nazywana jest przez Kevina Stensona również mianem „realistycznej”²⁵. Druga, wyodrębniona przeze mnie strategia jest efektem wyeksponowania związku koncepcji *gouvernementalité* z analityką dyspozytywu i przepracowania abstrakcyjnych filozoficznych idei, w takim kierunku, które czyni je heurystycznie nośnymi dla badań społecznych skoncentrowanych na współczesnych praktykach kierowania.

Analityczne strategie w empirycznych badaniach *governmentality*

Strategia etnograficzna

W odpowiedzi na niedostatki badań skoncentrowanych na tekstach pojawiły się propozycje łączenia tradycyjnej analizy dyskursywnej z metodami etnograficznymi w celu uwidocznienia konkretnej działalności rządu oraz złożoności i niezamierzonych konsekwencji „walk” wokół subiektywności²⁶. Zdaniem Stensona, dominująca w badaniach *governmentality* analiza tekstów i dokumentów pomija lokalne sytuacje problematyzowania rządu. W zamian proponuje koncepcję „realistycznego urządzania” opartą na etnografii, ugruntowaną w danych i oferującą „realistyczny” wgląd w sposoby wdrażania polityki, ich materialne skutki, niezamierzone konsekwencje i ograniczenia. Stenson przyznaje istotną rolę instytucjom państwo-

---

²³ Por. T. Lemke, *Foucault, rządomyślność, krytyka*, „Recykling Idei” 2007, nr 9; K. McKee, *Post-Foucauldian governmentality...*, dz. cyt.

²⁴ M. Dean, *Governmentality...*, dz. cyt.

²⁵ Zob. K. McKee, *Post-Foucauldian governmentality...*, dz. cyt.

²⁶ Tamże.

wym i tendencjom centralistycznym, wskazując na nieustanne napięcie pomiędzy siłami odśrodkowymi i dośrodkowymi²⁷. Koncepcja „realistycznego urządzania” zakłada, że podmioty mogą refleksyjnie dostosować się lub kontestować „odgórne” racjonalności, a badania w związku z tym są bardziej wrażliwe na perspektywę aktorów społecznych, kwestie czasu, przestrzeni i specyficznych narodowych czy subnarodowych czynników, które mogą kształtować bardziej ogólne racjonalności rządzenia²⁸. Etnograficzna analiza *governmentality* koncentruje się na wzajemnym oddziaływaniu dyskursu i jego efektów w lokalnych, formalnych i nieformalnych politycznych relacjach. W sposób szczególny badaczy interesują mikropraktyki lokalnych podmiotów i ich inicjatyw w dążeniu do uchwycenia czasoprzestrzennej zmienności i kontekstualnego uwarunkowania konkretnych praktyk urządzania²⁹. Etnograficzna strategia analizy urządzania uwzględnia zatem takie kategorie, jak: religia, klasa społeczna, grupa etniczna i narodowa, płeć czy styl życia³⁰. Co więcej, uwypukla ona relacje władzy nie tyle w ramach państwa czy innych, szerszych racjonalności rządzenia, ile wiąże urządzanie z kontrolą mikropraktyk, na przykład w ramach centrów handlowych, osiedli mieszkaniowych czy środków transportu³¹. W tej perspektywie, urządzanie postrzegane jest jako rządzenie „od dołu”, które działa pod nieobecność suwerena również jako presja pochodząca odśrodkowo, od lokalnych grup, organizacji i sieci społecznych. Globalne, ekonomiczne i polityczne wpływy są interpretowane w sposób zróżnicowany w kontekście różnych lokalnych kultur, decyzji i koalicji tworzonych na poziomach międzynarodowym, narodowym i regionalnym.

Etnograficzna strategia analityczna ukierunkowana jest zatem na identyfikację interakcji pomiędzy ogólnymi trendami a lokalnymi podstawami rządzenia. Badania te skoncentrowane są na kluczowych tekstach, ale poszerzone zostają o wiedzę na temat kontekstu lokalnego i bliskie relacje badacza z lokalną władzą i głównymi aktorami społecznymi. Na przykład w badaniach Stensona i jego współpracowników nad bezpieczeństwem socjalnym, oprócz analizy dokumentów reprezentujących politykę rządową zbierano dane poprzez udział w publicznych spotkaniach, wywiady i badania opinii mieszkańców na temat sąsiedztwa miejsc publicznych oraz etnograficzne obserwacje wzorów interakcji³². Dzięki koncentracji na **rządzeniu** raczej niż na trybie czy fazie urządzania strategia etnograficzna czyni

²⁷ K. Stenson, *Beyond Histories of the Present*, „Economy and Society” 1998, nr 27; tenże, *Governing the Local: Sovereignty, Social governance and Community Safety*, „Social Work & Society” 2008, nr 1.

²⁸ K. McKee, *Post-Foucauldian governmentality...*, dz. cyt.

²⁹ Tamże.

³⁰ K. Stenson, *Governing the Local...*, dz. cyt.

³¹ K. Stenson, *Beyond Histories of the Present*, dz. cyt.

³² K. Stenson, P. Watt, *Governmentality and ‘the Death of the Social’?: A Discourse Analysis of Local Government Texts in South-east England*, „Urban Studies” 1999, nr 1.

widocznymi **procesy** i stawia w centrum zainteresowania to, co **lokalne**. Lokalność jest tu zarówno obiektem analizy, jak i punktem zwracającym uwagę na zmienność skali i przestrzenne zróżnicowanie organizacji rządu³³. Realistyczna perspektywa rodzi jednak pewne trudności związane z wyobrażeniem społeczności, tożsamości i podziałów społecznych w kategoriach „rzeczywistych” i stałych dystynkcji, mniej zaś w znaczeniu warunkowych konstrukcji. Co więcej, jak trafnie zauważa John Clarke, pojawia się pytanie o to, w jaki sposób myślimy o relacjach pomiędzy różnymi skalami i poziomami rządu. Złożony charakter kierunków przepływu dodatkowo powinien uwzględniać większe zainteresowanie myśleniem o poziomie makro, narodzie-państwie poza kategoriami spójnego i jednolitego „bloku”³⁴, przeciwstawianego lokalnej różnicy. Wracając do Foucaultowskich pojęć, można dodać, że swoistym wyzwaniem dla etnograficznej strategii analizy urządzania staje się uchwycenie relacji pomiędzy technikami władzy a technikami siebie.

Strategia dyspozytywowa

Foucaultowska kategoria dyspozytywu³⁵ w empirycznych badaniach zyskała na popularności niedawno, głównie za sprawą niemieckich badaczy dyskursu³⁶. Doceniona jako ważny koncept w pracach Foucaulta, pełni we współczesnej refleksji społecznej wiele różnych funkcji: od dynamicznego modelu, przez figurę myślową po pojęcie uwrażliwiające i kategorię retoryczną³⁷. Analiza dyskursu nadal pozostaje tu w centrum zainteresowań badacza, lecz perspektywa znacząco rozszerzona zostaje o niedyskursywne (instytucjonalne, organizacyjne, materialne i inne) elementy rzeczywistości społecznej. U podłoża Foucaultowskiej koncepcji dyspozytywu leży jednak próba porzucenia opozycji pomiędzy tym, co dyskursywne i niedyskursywne, a podstawowym przesłaniem staje się funkcjonalność określonego zbioru czy układu (*ansamble*) elementów dyskursywnych i niedyskursywnych jako mechanizmu władzy odpowiadającego na sytuację „nagłej konieczności”³⁸.

³³ J. Clarke, *Governing the Local? A Response to Kevin Stenson*, „Social Work and Society” [online] 2008, nr 6.

³⁴ Tamże.

³⁵ Warto odnotować, że termin dyspozytyw pojawia się również w pracach nienawiązujących do filozofii Foucaulta, np. w badaniach filmoznawczych (zob. M. Nowicka, *O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, nr 1).

³⁶ W obszarach związanych z edukacją badane są, np. dyspozytywy kompetencji, kształcenia, uniwersytetu [zob. I. Truschkat, *Kompetenzdiskurs und Bewerbungsgespräche. Eine Dispositivanalyse (neuer) Rationalitäten sozialer Differenzierung*, VS, Wiesbaden 2008; A.S. Gille, *Die Ökonomisierung von Bildung und Bildungsprozessen aus dispositivanalytischer Sicht*, [w:] *Verortungen des Dispositiv-Begriffs Analytische Einsätze zu Raum, Bildung, Politik*, red. J.C. Wengler, B. Hoffarth, Ł. Kumięga, Springer VS, Wiesbaden 2013; J. Maeße, J. Hamann, *Die Universität als Dispositiv. Die gesellschaftliche Einbettung von Bildung und Wissenschaft aus diskurstheoretischer Perspektive*, „Zeitschrift für Diskursforschung” 2016, nr 1].

³⁷ M. Nowicka, *O użyteczności kategorii dyspozytywu...*, dz. cyt.

³⁸ Por. M. Foucault i in., *Le jeu de Michel Foucault*, [w:] *Dites et écrits*, t. III, Gallimard, Paris 1994.

W *governmentality studies* kategoria dyspozytywu przyniosła nowe możliwości łączenia refleksji nad makrospołecznymi relacjami władzy z mikroanalizami dyskursu³⁹. Badania prowadzone w tym obszarze różnią się jednak w zakresie znaczeń przypisywanych dyspozytywowi w relacji do *governmentality*. Relacja ta jest bowiem ujmowana dwojako: z jednej strony jako forma władzy i pojęcie bliskoznaczne urządzaniu⁴⁰, z drugiej zaś jako jeden z mechanizmów władzy i narzędzie urządzania⁴¹. W obu przypadkach dyspozytywowa strategia analityczna jest przydatna – w pierwszym ujęciu zgodnie z zasadą analogii, w drugim zaś jako konkretyzacja pojęcia i badania urządzania.

Przypomnijmy, że w pracach Foucaulta wydanych w języku polskim termin *dispositif* pojawia się w pierwszym tomie *Historii seksualności*, gdzie został przetłumaczony jako „urządzenie”: „strategiczne zespoły, które poczynszy od XVIII wieku tworzą w związku z seksem specyficzne urządzenia wiedzy i władzy”⁴². Foucault wymienia w tym miejscu cztery główne strategie urządzenia seksualności: histeryzację ciała kobiety, pedagogizację seksu dzieci, socjalizację zachowań prokreacyjnych i psychiatryzację przyjemności perwersyjnych. Z kolei w cyklu wykładów w Collège de France w latach 1975-1976 termin *dispositif* został przetłumaczony jako „zastosowania wiedzy” i „układ”⁴³. Foucault używa tego pojęcia mówiąc o układach dominacji w ich różnaitości, wielości i „wzajemnej przekładalności”, które funkcjonują, wzajemnie się wzmacniają lub anulują w ramach wielkich „aparatów władzy”. „Chodzi o to – jak mówi Foucault – by w strukturach władzy widzieć globalne strategie, które zakładają i wykorzystują lokalne taktyki dominacji”⁴⁴. Najbardziej rozbudowaną definicję dyspozytywu przedstawił Foucault w 1977 roku w wywiadzie udzielonym dla czasopisma „Ornicar?”, podkreślając jego strategiczną rolę w neutralizowaniu i wyjaśnianiu sytuacji nagłych i nierutynowych⁴⁵. Ale to w wykładach w Collège de France w latach 1977-1979⁴⁶ znajdziemy analizy różnych modalności dyspozytywu (jurydyczny, dyscyplinarny i bezpieczeństwa) i ich funkcji w praktykach rządzenia.

³⁹ S. van Dyk, J. Angermüller, *Diskursanalyse meets Gouvernementalitätsforschung. Zur Einführung*, [w:] *Diskursanalyse meets Gouvernementalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*, Campus, Frankfurt-New York 2010.

⁴⁰ Np. S. Sieber, *Macht und Medien. Zur Diskursanalyse des Politischen*, Bielefeld: transcript 2014.

⁴¹ Np. H. Ostrowicka, *Przemyśleć z Michelem Foucaultem...*, dz. cyt.

⁴² M. Foucault, *Wola wiedzy. Historia seksualności*, Czytelnik, Warszawa 1995, s. 93.

⁴³ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*, KR, Warszawa 1998, s. 53.

⁴⁴ Tamże, s. 53.

⁴⁵ Por. M. Nowicka, „Urządzenie”, „zastosowanie”, „układ”... – kategoria *dispositif* u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2011, nr 7, s. 2.

⁴⁶ M. Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja...*, dz. cyt.

Zgodnie z propozycją Sverre Raffnsøe'a, Mariusa Gudmand-Høyer'a i Mortena S. Thaninga, prawo, dyscyplina i bezpieczeństwo możemy potraktować jako dyspozytywy prototypowe i śledzić ich współczesne transformacje. Ustawodawstwo i jego rezultat – prawo, rozpatrywane jako prototyp dyspozytywu oznaczają próbę ustanowienia rozróżnienia pomiędzy tym, co zakazane i dozwolone. Ten dyspozytyw prawny jest mechanizmem wprowadzającym wspierany przez sankcje binarny porządek, którym podlega każdy „podmiot prawa”. Prawo ma precyzować rodzaj działań zakazanych, jest dyspozytywem kodyfikującym i represjonującym. Z kolei dyspozytyw dyscypliny działa prewencyjnie i produktywnie. Jest technologią społeczną, która zapobiega zdarzeniom niezgodnym z normą i wytwarza to, co „normalne”. Modalność dyscyplinarna kształtuje podmiot dyscypliny, jego „indywidualne ciało” i otaczający świat w sposób normatywny, dążąc do wytwarzania tego, co jest zgodne z „normą”. Dyspozytyw bezpieczeństwa, przeciwnie – jego działanie nie jest oparte na zapobieganiu niechcianym sytuacjom czy zdarzeniom, lecz na mobilizacji do działań pożądanym i w efekcie – na samoregulacji populacji. Mechanizmy bezpieczeństwa nie działają na mocy rozróżnienia między pożądanym a niepożądanym, czy też poprzez eliminację lub poprawę niepożądanego, lecz uwzględniają analizę tego, co może się wydarzyć. W ten sposób modalność dyspozytywu bezpieczeństwa przetwarza to, co nieoczekiwane po to, by zarządzać jego potencjalnymi konsekwencjami. W wykładach prowadzonych w latach 1978 i 1979 Foucault bada tę modalność dyspozytywu i jej przeplatanie się z dyscypliną i prawem. Rozszerzając w 1979 roku pojęcie urządzania do sposobów kierowania ludźmi, umożliwia przekroczenie w badaniach problemów rządzenia ram dyspozytywu bezpieczeństwa⁴⁷.

Pozostając blisko Foucaultowskiej koncepcji, gdy mówię o dyspozytywowej strategii analitycznej w badaniach *gouvernementalité* mam na myśli analizę różnych modalności dyspozytywu prowadzącą do rekonstrukcji procesów urządzania. Tym samym dyspozytyw jest tu postrzegany jako mechanizm czy inaczej mówiąc – narzędzie władzy, kontroli i regulacji życia społecznego.

O specyfice dyspozytywowej optyki dodatkowo decyduje fakt, iż zakłada ona kolistą relację pomiędzy dyskursem a dyspozytywem – ten drugi działa jedynie w warunkach dyskursywizacji problemu, ale jednocześnie on dyskurs generuje i przetwarza. Badanie urządzania przez pryzmat dyspozytywu wiąże się zatem z poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie o „imperatyw strategiczny”, który w danym przypadku działania mechanizmu władzy, w określonym historycznym momencie spaja dyskursywne i pozadyskursywne elementy dyspozytywu⁴⁸.

⁴⁷ S. Raffnsøe, M. Gudmand-Høyer, M.S. Thaning, *Foucault's dispositive: The perspicacity of dispositive analytics in organizational research*, „Organization” 2014, Sept. nr 17; por. M. Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja...*, dz. cyt.

⁴⁸ H. Ostrowicka, *Władza dyskursu, czyli użytek z pojęcia młodzieży*, [w:] *Dyskursy władzy*, red. D. Gruntkowska, J. Moroz, J. Świrko-Pilipczuk, O. Szwabowski, WN Katedra, Gdańsk 2017.

Zaproponowany przeze mnie i przedstawiony w następnym części model dyspozytywowej strategii analizy urzędowania wynika z powiązania Foucaultowskiej koncepcji dyskursu, postfoucaultowskiej analityki dyspozytywu (w szczególności koncepcji Andrei Bührmann, Wenera Schneidera oraz Sverre Raffnsøe, Mariusa Gudmand-Høyer i Mortena S. Thaninga) oraz doświadczeń *governmentality studies*.

Bührmann i Schneider przedstawili holistyczny teoretyczno-metodologiczny projekt zakładający dyspozytywową perspektywę badawczą i „styl” badań. Analiza dyspozytywu rozumiana jako pewien styl nie narzuca określonej metody (podobnie jak analiza dyskursu), lecz jest ukierunkowana na „rekonstrukcję dyspozytywowej konstrukcji rzeczywistości” – analizę powiązanych dyskursywnych i niedyskursywnych elementów jako części specyficznych, historycznych kompleksów wiedzy-władzy⁴⁹.

Model analizy dyspozytywu zaproponowany przez Bührmann łączy dwa aspekty: opis archeologiczny i genealogiczny. Zdaniem badaczki, podejście zastosowane przez Foucaulta w analizie władzy jest podobne do badań nad analizą dyskursu. Tropione przez Foucaulta relacje władzy układają się w określone formacje władzy podobnie, jak rozproszone wypowiedzi tworzą formacje dyskursywne⁵⁰. W ślad za propozycją Bührmann, w modelu analizy urzędowania jako analizy dyspozytywowej kluczowe będzie unikanie nadmiernego odgraniczania archeologicznego i genealogicznego poziomu analizy i zainteresowanie przenikaniem się formacji wiedzy i formacji władzy w praktykach urzędowania.

Z kolei, w heurystyce dyspozytywu u Raffnsøe’a, Gudmand-Høyer i Thaninga podkreślona jest idea współwystępowania różnych dyspozytywów rozumianych w kategoriach technologii społecznych. Badacze mówią o trzech prototypach (prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa), które różnicują dyspozytywy w zakresie:

- 1) ustanawianego porządku normatywnego,
- 2) technik władzy,
- 3) przestrzeni działania (*spaciality*),
- 4) typu podmiotu (wytwarzanego i podlegającego rządzeniu),
- 5) powiązania elementów odnoszących się do każdego z trzech prototypowych dyspozytywów⁵¹.

⁴⁹ A.D. Bührmann, W. Schneider, *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Bielefeld: transcript – Verlag 2008.

⁵⁰ A. Bührmann, *The Emerging of the Enterprising Self and Its Contemporary Hegemonic Status: Some Fundamental Observations for an Analysis of the (Trans-) Formational Process of Modern Forms of Subjectivation*, Forum Qualitative Sozialforschung /Forum: Qualitative Social Research 2006, nr 6, s. 1, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0501165>.

⁵¹ S. Raffnsøe, M. Gudmand-Høyer, M.S. Thaning, *Foucault’s dispositive...*, dz. cyt.

W następnej części przedstawię własną propozycję teoretyczno-analitycznego modelu badania *gouvernementalité*. Model ten rozwija heurystykę dyspozytywu w studiach nad zarządzaniem w kierunku poszerzonej dyskursywnej analizy formacji wiedzy, władzy i podmiotu oraz rekonstrukcji prototypowych dyspozytywów prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa.

Model badania zarządzania w strategii dyspozytywowej

Moje dotychczasowe rozważania skupione wokół pojęcia oraz analiz dyskursu ukazały korzyści z uwzględnienia w badaniach empirycznych konceptu dyspozytywu⁵². Dyspozytyw jako kategoria analityczna pozwala ująć i dookreślić elementy „otoczenia” dyskursu, a także sieć powiązań między czynnikami dyskursywnymi i niedyskursywnymi z perspektywy mechanizmów władzy. Warto przypomnieć, że Foucault postępując się terminem dyspozytywu, nie przywiązywał większej uwagi do dystynkcji między dyskursem i jego „infrastrukturą”. Sposób, w jaki stosował tę kategorię opisując dyspozytyw seksualności, dyscypliny, prawa czy bezpieczeństwa eksponował przede wszystkim jej strategiczne funkcje, wynikające z powiązania porządków normatywnych, technik i przestrzeni władzy. Obierając dyspozytywową strategię badań zakładam, że teoretyczne treści kategorii zarządzania zawarte są przede wszystkim w relacjach między jej składnikami: *episteme*, *techné*, *ethosem*. Szczególnie istotna jest tu próba całościowego ujęcia – wiedza, władza, podmiot nie są wyizolowanymi elementami, ale nabierają swojego znaczenia i funkcji jako sieć, zbiór powiązań. Teoretyczne kategorie dyspozytywów prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa, skonkretyzowane na potrzeby badań empirycznych stają się użytecznymi narzędziami analizy tak rozumianego zarządzania.

Zaproponowany model analizy zakłada, po pierwsze, badanie formacji wiedzy, formacji władzy i formacji podmiotu przez pryzmat dyspozytywów, po drugie, uwzględnienie trzech prototypów dyspozytywowych jako narzędzi zarządzania. Analiza dyspozytywu obejmuje badanie rozwoju dyspozytywu i łączenia jego elementów w odpowiedzi na konkretną sytuację społecznego „zapotrzebowania”, identyfikację wiedzy, którą dyspozytyw ten produkuje, a także tej, która go umożliwia oraz identyfikację technik, dzięki którym działa i osiąga swe cele.

Przedstawiony model analityczny obejmuje kilka podstawowych pojęć:

Urządzenie – forma wiedzy-władzy, oparta na ontologicznym związku formacji wiedzy, formacji władzy i formacji podmiotu. Podstawą owego związku są ustanawiane, podzielane i utrwalane racjonalności, czyli względnie systematyczne i jed-

---

⁵² H. Ostrowicka, *Urządzenie młodości. Studium analityczno-krytyczne*, Impuls, Kraków 2012 (2015 wyd. II); H. Ostrowicka, *Przemysłość...*, dz. cyt.; H. Ostrowicka, *Władza dyskursu, czyli użytek z pojęcia młodości*, dz. cyt.

noznaczne sposoby myślenia o tym, kim jesteśmy i kim powinniśmy być⁵³. Racjonalności urządzania ustalają reguły formacyjne: warunki istnienia, utrzymywania się, przekształcania i zanikania form wiedzy, technik i strategii władzy oraz form upodmiotowienia (obiektywfikacji podmiotu).

Formacje wiedzy – pojęcie bliskie Foucaultowskim formacjom dyskursywnym. Zastąpienie w modelu tego drugiego terminu pojęciem formacji wiedzy ma wyeksponować znaczenie wiedzy i epistemologiczne rozumienie dyskursu. Wiedza to przestrzeń współistnienia i zależności wypowiedzi. To zarówno wiedza w wąskim znaczeniu (*connaissance*), zinstytucjonalizowana w postaci dyscypliny naukowej, jak i wiedza w znaczeniu szerokim (*savoir*), czyli wiedza codzienna rozproszona w konkretnych praktykach dyskursywnych. Wiedza to zespół elementów dyskursywnych (przedmiotów, pojęć, modalności, wyborów tematycznych, wypowiedzi) uformowanych w sposób regularny przez praktykę dyskursywną. Wiedza obejmuje także sposoby mówienia o celach rządzenia, ich uzasadniania, tworzenia problemów i ich modelowych rozwiązań. Pod pojęciem formacji wiedzy kryje się pewien „porządek”, regularności w zakresie przedmiotu wypowiedzi, pojęć i tematów. O formacji wiedzy świadczą regularności w obrębie problematyzacji i pojęć, powierzchwnie wyłaniania się przedmiotu, schematów wyszczególniających i instancji odgraniczających przedmiot dyskursu. Powierzchnie wyłaniania się przedmiotu dyskursu obejmują miejsca, w ramach których pewne praktyki stają się przedmiotem wiedzy i obiektem zainteresowania nauki. Powierzchnie wskazują, gdzie, w jakim kontekście pojawia się pewna praktyka jako przedmiot wypowiedzi. Instancje odgraniczające z kolei odnoszą się do autorytetów, które posiadają władzę wyodrębniania, nazywania, opisu jednostek. Stawiane są tutaj pytania o to, kto definiuje pewne zjawiska jako problemy (np. społeczne, edukacyjne, polityczne), profiluje i dystrybuuje wiedzę. Instancje odpowiadają za wypowiedzenie określonych treści i form wiedzy, określanie jej zakresu i procesu dystrybucji. Kolejna reguła opisuje ustanawianie przedmiotów dyskursu poprzez umieszczanie ich w schematach wyszczególniających, według których oddziela się od siebie, łączy, grupuje i klasyfikuje przedmioty ze względu na wybrane ich właściwości. Schematy wyszczególniające to reguły, które służą za kryteria różnicowania i kategoryzacji wypowiedzi⁵⁴. W tak rozumianej wiedzy obecne są zatem założenia na temat szczególnych postaci władzy.

Formacje władzy – strategie i techniki/technologie oraz narzędzia osiągania celów, które warunkują i utrzymują określone reżimy praktyk kierowania jednostkami i populacjami. Analiza formacji władzy jest powiązana z analizą wiedzy, ponieważ działanie strategiczne opiera się na modelowych racjonalnościach i za pomocą

⁵³ Por. definicję racjonalności w pracy M. Deana, *Governmentality...*, dz. cyt.

⁵⁴ Por. M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, PWN, Warszawa 1977.

działających technik służy określonym celom. Strategie i techniki są legitymizowane dzięki instancjom autoryzującym (takim jak prawo, nauka, zwyczaj, „moralna ocena”, „zdrowy rozsądek” lub inne), ściśle powiązanych z rekonstruowanymi z dyskursu instancjami odgraniczającymi. Ogólne pojęcie władzy obejmuje różne jej modalności: władzę suwerenną, dyscyplinę, biowładzę, władzę pastoralną, rządzenie i in. W analizie formacji władzy uwzględniane jest badanie mechanizmów prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o to – co, jak, gdzie i kto podlega urzędowaniu.

Formacja podmiotu (obiektyfikacja podmiotu) – procedura konstruowania podmiotowości (tożsamości, stanowisk podmiotowych) jako efekt formacji wiedzy i formacji władzy.

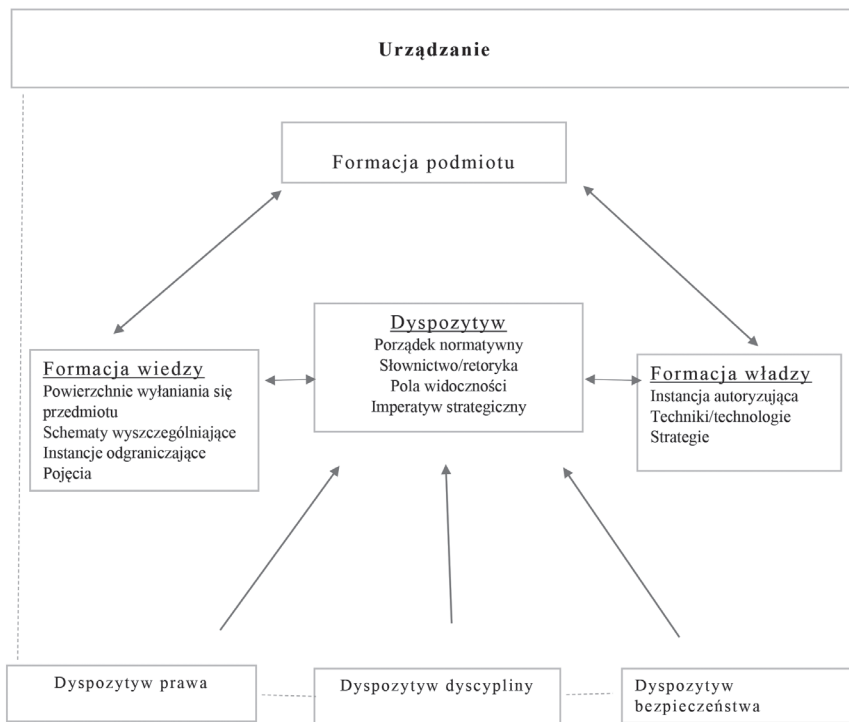
Dyspozytyw – strategiczne zespolenie (układ, sieć, *ansambl*) elementów dyskursywnych i niedyskursywnych (np. rozwiązań instytucjonalnych i organizacyjnych); mechanizm władzy aktualizowany w sytuacji społecznego zapotrzebowania. Pojęcie dyspozytywu obejmuje określony porządek normatywny, słownictwo/retorykę, pola widoczności i imperatyw strategiczny. Porządek normatywny określają regularności w zakresie normowania i normalizacji, norm wiedzy i norm władzy. Pola widoczności to techniki wizualizacji, formy obrazowania i przedstawiania, związane ze słownictwem i retoryką. Pod pojęciem imperatywu strategicznego kryje się ukierunkowana przez instancje odgraniczającą i autoryzującą strategia władzy. Dyspozytyw aktualizuje „rozum urządzający” (racjonalność) w procesach formacji podmiotów (obiektyfikacji podmiotu).

Dyspozytyw prawny – mechanizm władzy ustanawiający binarny porządek: rozróżnienie pomiędzy tym, co zakazane i dozwolone. W jego ramach ustawodawstwo i prawo precyzują rodzaj działań zakazanych. To dyspozytyw kodyfikujący i represjonujący, wspierany przez sankcje, którym podlega każdy „podmiot prawa”.

Dyspozytyw dyscypliny – mechanizm władzy działający prewencyjnie (zapobiega zdarzeniom niepożądanym) i produktywnie (wytwarza to, co pożądane). Dyspozytyw dyscyplinarny działa normatywnie – kształtuje „podmiot dyscypliny”, dążąc do eliminacji tego, co wykracza poza normę.

Dyspozytyw bezpieczeństwa – mechanizm władzy mobilizujący do działań pożądanych i samoregulacji populacji. Dyspozytyw bezpieczeństwa zarządza potencjalnymi konsekwencjami tego, co może się wydarzyć; tę potencjalność poddaje statystycznej analizie i „przetwarzaniu”.

Schemat 2. Teoretyczno-analityczny model dyspozytywowej analizy urządzania

Zgodnie z tym, co zostało zobrazowane w postaci schematu 2., badanie urządzania koncentruje się na powiązaniu formacji wiedzy, formacji władzy i formacji podmiotu w analizie dyspozytywu/ów. Dwukierunkowe strzałki podkreślają zależność i powiązanie kategorii analizy na każdym etapie badania. Zaproponowany model integruje dwa poziomy analizy: pierwszy obejmuje analizę dziedzinową⁵⁵, drugi – prototypową. Na poziomie analizy dziedzinowej, rozpoczynając od analizy formacji wiedzy, badacz dąży do uchwycenia porządków normatywnych, słownictwa/retoryki, pól widoczności i form obiektywfikacji podmiotu w badanej dziedzinie (np. w domenach związanych z edukacją); z kolei celem analizy na drugim poziomie jest rekonstrukcja dyspozytywów prototypowych (prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa) oraz ich wzajemnych relacji w formacjach władzy.

⁵⁵ Wyodrębniając poziom analizy dziedzinowej, nawiązując do ustaleń Marka Czyżewskiego, który zauważa, że w pracach Foucaulta pojęcie dyspozytywu pojawia się w znaczeniu „dziedzinowym” wówczas, gdy bada np. dyspozytyw seksualności oraz w znaczeniu „strefowym”, gdy porównuje dyspozytyw prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa (zob. M. Czyżewski, *Polityki publiczne w optyce postfoucaultowskiej – zarys perspektywy badawczej*, [w:] *Analiza polityki publicznej. Podejścia teoretyczno-metodologiczne*, red. A. Wojciuk, IBE, Warszawa 2013). Do tych trzech ostatnich stosują jednak za Raffnsøe, Gudmand-Høyerem i Thaningiem określenie „prototypowe”, gdyż tworzą swoistą matrycę, centralny element dyspozytywu.

Podstawą analizy porządku normatywnego są regularności w zakresie norm wiedzy i władzy – normowania i normalizacji. Badanie pól widoczności obejmuje techniki wizualizacji, formy obrazowania i przedstawiania wiedzy, powiązane ze słownictwem i retoryką. Z kolei badanie pod kątem imperatywu strategicznego zakłada rekonstrukcję ogólnej strategii władzy, która spaja aktualizowane dyspozytywy prototypowe (prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa) w funkcjonalną całość. Badanie obiektywizacji podmiotu (formacji podmiotu) jest konsekwencją analiz innych komponentów dyspozytywu i pozwala wnioskować o konstruowanych w dyskursie tożsamościach i pozycjach podmiotowych. Charakter relacji między tymi elementami nie jest jednak stabilny i niezmienny, dlatego punktem wyjścia w dyspozytywowej strategii badawczej jest rekonstrukcja „sytuacji przelotu”, punktu zapalnego, uruchamiającego mechanizmy dyspozytywów prototypowych, a następnie określenie ich miejsca i funkcji w urzędowaniu.

Zaproponowany model dyspozytywowej analizy urzędowania zakłada przyjęcie kilku założeń i związanych z nimi „reguł” metodologicznych. Dotyczą one koncepcji dyskursu, *gouvernementalité* i dyspozytywu.

Po pierwsze, kluczowa jest tutaj epistemologiczna definicja dyskursu. Konsekwentnie, wiąże się ona z koncentracją analizy przede wszystkim na formacjach wiedzy, mniej zaś na analizie struktur językowych rozumianych jako formalne, zamknięte jednostki tekstu. Źródłem danych w badaniach tego typu mogą być tekstowe materiały zastane (np. dokumenty, publikacje naukowe, medialne), ale także dane zebrane przy pomocy metod obserwacji czy wywiadu. Rozstrzygająca jest tutaj określona postawa badawcza wobec uzyskanych danych, wynikająca z założeń koncepcji urzędowania i podstawowego celu zastosowanej strategii analitycznej. W badaniu urzędowania nie chodzi bowiem o ocenę skuteczności programów rządowych czy innych interwencji politycznych na podstawie badania wypowiedzi i zachowania jednostek lub zbiorowości, lecz o to, w jaki sposób pewne argumenty, racjonalności i sposoby problematyzowania zjawisk stają się wiarygodnymi, a czasem i dominującymi dyskursami. Innymi słowy, badanie relacji między technikami siebie a technikami władzy (kontroli i kształtowania zachowań) nie sprowadza się do analizy tego, co jednostki te faktycznie robią. Głównym problemem jest bowiem pytanie o to, w jaki sposób określone argumenty i sposoby myślenia uczynione zostały wiarygodnymi składnikami programów urzędowania⁵⁶. Na pytania typu „jak” pozwala odpowiedzieć dyspozytywowa strategia analizy. Podstawową trudnością, przed którą staje badacz jest uchwycenie i powiązanie wielu złożonych i różnorodnych czynników, które kształtują praktykę urzędowania.

⁵⁶ Por. U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, *From Foucault's Lectures...*, dz. cyt.

Podsumowanie

Przedmiotem rozważań w niniejszym tekście uczyniłam postfoucaultowskie badania urządzania i ich metodologie, koncentrując się na dwóch aspektach:

- 1) perspektywie badawczej,
- 2) strategiach analitycznych.

Mówiąc o perspektywie badawczej jako kategorii metodologicznej mam na myśli epistemologiczne i teoretyczne założenia na temat przedmiotu i celu badań, gdy zaś wyodrębniam strategie analityczne wskazuję na preferencje dla konkretnych kategorii analizy badanego przedmiotu.

Podstawą dla tak zakreślonej tematyki stała się identyfikacja intensywnie rozwijanych badań empirycznych, które nawiązują do prac Foucaulta, lecz w sposób otwarty czerpią również z pojęć, teorii i metodologii, wypracowanych na gruncie nauk społecznych. Ten nurt badań nazwany postfoucaultowskimi doczekał się także bogatego dorobku w zakresie *governmentality studies*.

Urządzanie jako perspektywa badawcza zakłada, że transformacje władzy są częścią rozwoju wiedzy, zwłaszcza w obszarze nauk humanistycznych i filozoficznych koncepcji człowieka, i w związku z tym celem badań staje się tropienie relacji pomiędzy formacjami wiedzy, władzy i podmiotu. Zmiany władzy postrzegane są w ścisłym powiązaniu z epistemologią i formami racjonalności, które dochodzą do głosu i są podtrzymywane w dominujących, w danym historycznym momencie, dyskursach. Z tego punktu widzenia w postfoucaultowskich badaniach empirycznych podkreśla się dyskursywne podstawy urządzania i potrzebę koncentracji na analizie tekstów jako śladów praktyk rządzenia. Rozwój badań doprowadził do poszerzania metodologii o perspektywę etnograficzną i dyspozytywową. Etnograficzna strategia badawcza wprowadza większe badawcze zainteresowanie kategoriami czasu, miejsca, poziomów mikro- i makrouządzania, lokalności i globalności praktyk rządzenia. Co więcej, uwypuklając lokalne i kulturowe konteksty, wprowadza analizę wrażliwą na kwestie religii, klasy społecznej, grupy etnicznej i narodowej, płci czy stylu życia. W efekcie, strategia etnograficzna koncentruje się na takich aspektach urządzania, jak:

- mikropraktyki lokalnych aktorów społecznych i ich inicjatywy oraz relacje z makrodyskursami,
- napięcia pomiędzy siłami odśrodkowymi (lokalnymi) i dośrodkowymi (centralnymi, państwowymi, światowymi),
- kulturowa oraz czasoprzestrzenna zmienność i procesualność konkretnych praktyk urządzania.

Druga, wyodrębniona przeze mnie strategia analityczna eksponuje związek koncepcji *gouvernementalité* z analityką dyspozytywu. Z tej perspektywy, dyspozytyw jest postrzegany jako narzędzie urządzania, aktualizowane w sytuacji społecznego zapotrzebowania, momentu przełomu, „punktu krańcowego” władzy, stając się uchwytne w empirycznym oglądzie. Dyspozytywowa strategia analizy opiera

się zatem na konkretyzacji Foucaultowskiego pojęcia *dispositif* i zmierza na identyfikacji „imperatywu strategicznego”, który w danym przypadku działania mechanizmu władzy, w określonym historycznym momencie spaja dyskursywne i pozadyskursywne elementy dyspozytywu. Zaproponowany przeze mnie teoretyczno-analityczny model badania urządzania przewiduje analizę na dwóch poziomach. Analiza na pierwszym poziomie koncentruje się na **dziedzinie** urządzania i obejmuje:

- kategorie formacji wiedzy (tj. powierzchwnie wyłaniania się przedmiotu dyskursu, schematy wyszczególniające, instancje odgraniczające dyskurs, pojęcia),
- kategorie formacji władzy (tj. instancję autoryzującą, techniki/technologie, strategie władzy),
- kategorie analityki dyspozytywu (porządek normatywny, słownictwo/retorykę, pola widoczności, imperatyw strategiczny).

Wyniki analizy na tym poziomie pozwalają na rekonstrukcję procesów obiektywizacji podmiotu (formacji podmiotu) w praktykach urządzania.

Z kolei analiza na drugim poziomie zmierza do identyfikacji prototypowych dyspozytywów – współwystępowania i współdziałania mechanizmów prawa, dyscypliny i bezpieczeństwa w sprawnym urządzaniu społeczeństwa.

Obydwie strategie analityczne: etnograficzna i dyspozytywowa wychodzą od wspólnej, stanowiącej ramę epistemologiczną i teoretyczną, perspektywy badawczej. Pojawienie się i rozwój różnych kategorii analizy urządzania odzwierciedla procesy adaptacji i zaangażowania idei Foucaulta jako impulsów heurystycznie i teoretycznie nośnych w badaniach współczesnych zjawisk społecznych.

Bibliografia

- Ball S., *Foucault as Educator*, Springer, Londyn 2017.
- Bührmann A.D., *The Emerging of the Enterprising Self and Its Contemporary Hegemonic Status: Some Fundamental Observations for an Analysis of the (Trans-) Formational Process of Modern Forms of Subjectivation*, Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research 2006, nr 6, s. 1, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0501165>.
- Bührmann A.D., Schneider W., *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Bielefeld: transcript – Verlag 2008.
- Cruikshank B., *The Will to Empower: democratic citizens and other subjects*, Cornell University Press, Ithaca and London 1999.
- Czyżewski M., *Polityki publiczne w optyce postfoucaultowskiej – zarys perspektywy badawczej*, [w:] *Analiza polityki publicznej. Podejścia teoretyczno-metodologiczne*, red. A. Wojciuk, IBE, Warszawa 2013.
- Dean M., *Governmentality: power and rule in modern society*, Sage, London 1999.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, PWN, Warszawa 1977.
- Foucault M. i in., *Le jeu de Michel Foucault*, [w:] *Dites et écrits*, t. III, Gallimard, Paris 1994.
- Foucault M., *Wola wiedzy. Historia seksualności*, Czytelnik, Warszawa 1995.

- Foucault M., *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*, KR, Warszawa 1998.
- Foucault M., *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, PWN, Warszawa 2010.
- Foucault M., *Narodziny biopolityki*, PWN, Warszawa 2011.
- Garland D., *Governmentality and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology, Theoretical Criminology* 1997, nr 1.
- Gille A.S., *Die Ökonomisierung von Bildung und Bildungsprozessen aus dispositivanalytischer Sicht*, [w:] *Verortungen des Dispositiv-Begriffs Analytische Einsätze zu Raum, Bildung, Politik*, red. J.C. Wengler, B. Hoffarth, Ł. Kumięga, Springer VS, Wiesbaden 2013.
- Governmentality studies in education*, red. M. Peters, A.C. Besley, M. Olssen, S. Maurer, S. Weber, Sense, Rotterdam-Boston-Taipei 2009.
- Governmentality: current issues and future challenges*, red. U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, Routledge, New York 2011.
- Hicks S., *Zrozumieć postmodernizm. Sceptycyzm i socjalizm od Rousseau do Foucaulta*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2016.
- Jessop B., *Constituting Another Foucault Effect. Foucault on States and Statecraft*, [w:] *Governmentality: current issues and future challenges*, red. U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, Routledge, New York 2011.
- Lemke T., *Foucault, rządomyślność, krytyka, „Recykling Idei”* 2007, nr 9.
- Lemke T., *Eine Kritik der politischen Vernunft. Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität*, Argument, Hamburg 1997.
- Maeße J., Hamann J., *Die Universität als Dispositiv. Die gesellschaftliche Einbettung von Bildung und Wissenschaft aus diskurstheoretischer Perspektive*, „Zeitschrift für Diskursforschung” 2016, nr 1.
- McKee K., *Post-Foucauldian governmentality: what does it offer critical social policy analysis?*, „Critical Social Policy” 2009, nr 29.
- Nowicka M., *Urządzenie, zastosowanie, układ... – kategoria dispositif u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2011, nr 7, s. 2.
- Nowicka M., *O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, nr 1.
- Ostrowicka H., *Urządzanie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*, Impuls, Kraków 2012 (2015 wyd. II).
- Ostrowicka H., *Przemysleć z Michelelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży. Dyspozytyw i zarządzanie*, Impuls, Kraków 2015 (2017 wyd. II).
- Ostrowicka H., *Władza dyskursu, czyli użytek z pojęcia młodzieży*, [w:] *Dyskursy władzy*, red. D. Gruntkowska, J. Moroz, J. Świrko-Pilipczuk, O. Szwabowski, WN Katedra, Gdańsk 2017.
- Pedagogizacja życia społecznego*, red. M. Czyżewski, E. Marynowicz-Hetka, G. Woroniecka, „Societas/Communitas” 2013, nr 2.
- Raffnsøe S., Gudmand-Høyer M., Thaning M.S., *Foucault's dispositive: The perspicacity of dispositive analytics in organizational research*, „Organization” 2014, Sept. nr 17.
- Re-Reading Education Policies. A Handbook Studying the Policy Agenda of the 21st Century*, red. M. Simons, M. Olssen, M.A. Peters, Sense Publishers, Rotterdam 2009.

- Rose N., *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, Routledge, London-New York 1990.
- Rose N., Miller P., *Political Power beyond the State: Problematics of Government*, „British Journal of Sociology” 1992, nr 43, s. 2.
- Sieber S., *Macht und Medien. Zur Diskursanalyse des Politischen*, Bielefeld: transcript 2014.
- Stenson K., *Governing the Local: Sovereignty, Social governance and Community Safety*, „Social Work & Society” 2008, nr 1.
- Stenson K., *Beyond Histories of the Present*, „Economy and Society” 1998, nr 27.
- Stenson K., Watt P., *Governmentality and 'the Death of the Social'?: A Discourse Analysis of Local Government Texts in South-east England*, „Urban Studies” 1999, nr 1.
- Studies of Discourse and Governmentality: New perspectives and methods*, red. P. McIlvenny, J. Zhukova Klausen, L. Bang Lindegaard, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia 2016.
- Truschkat I., *Kompetenzdiskurs und Bewerbungsgespräche. Eine Dispositivanalyse (neuer) Rationalitäten sozialer Differenzierung*, VS, Wiesbaden 2008.
- Van Dyk S., Angermüller J., *Diskursanalyse meets Gouvernentalitätsforschung. Zur Einführung*, [w:] *Diskursanalyse meets Gouvernentalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*, red. J. Angermüller, S. van Dyk, Campus, Frankfurt-New York 2010.